

Németh István Péter

Égszínkék ceruzarajz Gárdonyi Gézaról, balatoni háttérrel

A köztudatban Gárdonyi Géza hírnevét az *Egri csillagok* című örökbecsű regénye őrzi. Az olvasók óhatatlanul Eger városával azonosítják a szerzőt, ha már múlhatatlan emléket állított a hős védőknek, akik a töröktől saját hazájukat és Európát oltalmazták. Azonban mi, dunántúliak is magunkénak vallhatjuk Gárdonyit. S nem csupán szülőhelye, a Fejér megyei Agárdpuszta okán. Édesapja, lakatoscsalád sarja, nyugtalanul keresi helyét és megélhetését az országban. Somogyban, Kilitin is élnek. (Itt a helyi malom gépésze Ziegler Sándor.) Édesanyja, Nagy Teréz pedig szőlősgyöröki. Várkonyi Nándor szerint az író tőle örökölte – genetikai értelemben is – arcvonásait, alkatát, kismemesi kultúráját s dunántúliságát. (Olvasható mindez Várkonyi *Dunántúli költészet* című tanulmányában, amely a *Dunántúli Szemlé*ben jelent meg 1940-ben, 386–387. p.) Szőlősgyörökön a családi ház még akkor is megvolt, amikor Gárdonyi Szegeden újságíróskodott. Csak akkor adják el a somogyi családi fészket, amikor a regényíró végleg Egert választja élete második felének helyszínéül. Várkonyi idézett tanulmányában olvasom, hogy Gárdonyi Göre Gábor figuráját („akiben mindenki alföldi zamatot érez”) egy Somogy megyei kovács alakjáról mintázta.

Az egri tanítóképző elvégzése után (akkor még ő is – édesapja után – Ziegler néven) Karádon kap segédtanítói állást. Somogyország tehát feltétlen meghatározó táj a fiatal író világhoz való viszonyának alakulásában. Útra bocsátó, fontos vidék. A Balaton képe a tavak és a folyók ábrázolásai mellett szinte minden pályaszakaszában fölbukkan. Nem csupán prózát, de költeményt is szentelt a hol hullámzó, hol kisimuló tükrű csodának. Gárdonyi versét Váth János beválogatta a maga szerkesztette Balaton-antológiájába. (*Magyar költők dalaiban a Balaton*. 1922. 20. p.) Az álomi ringást megjelenítő költemény íródhatott Somogyországban, de a zalai partszakaszon is. (Mindkét partról egyformán csodálható a tihanyi templom kettős tornya.)

A Balaton

*Csakhogy újra látlak, égnek ezüst tükre,
Égnek ezüst tükre, szép csöndes Balaton!
Arcát a hold benned elmélázva nézi,
S csillagos fátyolát átvonja Tihanyon.*

*Leülök egy kőre s elmerengve hosszan
Az éjjeli csendben az alvó fa alatt.
Nem is vagyok tán itt, csupán csak álmodom:
Balatont álmodom s melléje magamat.*

Tihanytól csak egy öböl választja el Balatonfüredet, azt a kis települést, amelynek Anna-bájljai a reformkor óta oly' híresek. Gárdonyi egy földézett nótával el is kalauzolja olvasóját az ottani Gyönyörde fái közé, a bálterem csillárjai alá. *Anna-báli* emlék címmel írt elbeszélést. A megöregedett, magányos idős hölgy (egy kedves, a szegénység betegágyáig deklasszálódott asszony), Anna, neve napjára egy kölcsönzött cimbalmot hozat unokája, Cilike. S a már szinte múmiává aszott, ezüst haj keretezte arcú Anna szeme fényesedni kezd, amikor kívánságát teljesül, s meghallja a régi nótát:

„– Az elsőt – mondja fogatlan ajkkal –, Istenem, mikor leány voltam... Füreden az Anna-bál... iszen beszéltem már nektek... kint a csillagos ég alatt... olyan karc-sú lány voltam, mint te, Cilike. Aztán könnyörögtek a fiatalok, hogy daloljak egyet, hát csak kiállottam a középre, oszt mondok: Ide cigány, mögém... Az a szőke ember, ott a falon, akkor még pelyhedző bajszú legény volt... Azt verd el mégy egyszer, Cilike...”

S Cilike megint kezébe veszi a cimbalomverőket, s játssza a *Cserebogár, sárga cserebogár...* kezdetű dalt. A füredi Anna-báloknek s a muzsikának egyaránt szeretne méltó emléket állítani e történettel Gárdonyi. A népi hangszert megszólaltató leány neve is beszélő név: Szent Cecíliára, a muzsika védőszentjére utal.

Gárdonyi Géza 1882 szeptemberében kezdte meg tanítói pályáját Devecserben. A következő esztendő karácsonyáig végezte szolgálatát. Nem akármilyen nevelői és alkotói periódusa ez a pályakezdő 19 és 20 esztendő fiatalnak. Ha semmi mást nem tesz, csak megírja, mint ahogy megírta, karácsonyi énekét, a *Fel nagy öröme* kezdetű kompozícióját, akkor is örökbecsűt alkotott. A református Szenczi Molnár Albert zoltáraihoz hasonlóan ez az egyetlen, dallammal együtt szóló költemény is énekelteti, és énekeltetni fogja a magyar századokat. (*Isten rabjai* című regényének oly kedves, számunkra oly fontos alakja Szent Margit, róla pedig Czigány György ír majd a 20. század végén sanzonatoriumot, újabb zeneszerzőknek nyújtva lehetőséget a muzsikaszerezésre.) A devecseri kis iskolások történeteinek egyik legmegkapóbb történetét a *Bűntárgyalás* című novellájában dolgozta föl. Marci, aki új irkával jött aznap iskolába, igen örült érintetlen füzetének, amelyen Zrínyi Miklós rajzolt alakja szerepelt. Padtársa – Jancsi – akaratlanul meglöki Marci kezét, amelyben nyitott tintásüveg van éppen. A katasztrófa bekövetkezik, még pofon is csattan. A füzetre dült festett folyadékot Gárdonyi a következőképpen láttatta: „Az irkán fekete Balaton, az almán fekete gyöngy. A

tarisznyán fekete Tisza, Duna, Dráva, Száva. Csöpög mind a négy folyó a padlóra.” Mintha a régi Magyarország vízrajzi térképét szemlélhetnénk csak. Egy másik novellában, *A fecske* címűben nem térképszerűen ábrázolja Pannóniát, hanem szinte egy légifelvételt látunk magunk előtt. Eszembe jut, hogy ha a hazánk határaihoz közeledő fecskecsapat valamelyik kis szárnyasa hátán akár Nils Holgersson pöttyömnyi magyar megfelelője is ülhetne:

„Hiszem, hogy amint átröpültek a csizma alakú ország hosszán, fölcsivikel valamennyi fecske, amint a Száva ezüstkígyó-szerű vonalát meglátja. Itthon vagyunk! A mi hazánk! Most már mindjárt itt a Dráva, azután meg a Balaton! Most már nem pihennek többé. Ó, hogy is pihennének, mikor már közel van ki-ki az ő szülőföldjéhez. A főkaravántól itt is, ott is elválik egy-egy kis csoport. Oszladoznak. Apró csapatokban válnak el egymástól. A zalai, a baranyai, somogyi fecskék jutnak haza leghamarabb... A Balaton-vidéki fecskék talán már délután vagy este megérkeznek. A följobb menők majd csak éjjel, mikor már a hold világít nekik, s az emberek álomra csöndesedtek.”

Devecserben egy reménytelen szerelem horzsolja föl a szívét, a pék leánya elutasítja, verseit is visszaküldi, amelyeket az ifjú poéta eléget. Nem hamvadnak el azonban azok az érzések, miket a lány iránt táplál, még következő tanári állomáshelyein is kísértik. Vigasztalni próbálja az emlékekkel magát, de ez aligha sikeres, pusztán önáltató kísérlet. A szerelmesen megpillantott dunántúli képek legcsofálatosabban a *Hosszúhajú veszedelem* című elbeszélés-füzéréből köszönnek vissza. Az elbeszélők kevesebben vannak, mint a Dekameron mesélői, ám ugyanúgy egymásnak mesélik el agglégénységük történetét. A Balaton déli partján játszódik az egyik fejezet, amelyben fürdővendégek részére szobát adnak ki a siófokiak. Az elbeszélő kezdetben boldog:

„De nagy gyönyörűségünk volt a fürdés. Volt úgy, hogy messzecsken beúsztam. Viki olyankor sikoltozott: – Vissza! Vissza! Gyere vissza! Jaj, jaj, jaj! S én le-lebuktam, rémítettem, hogy elnyelt a Balaton. Aztán ha fasor nem is volt, sétálhattunk este a Balaton partján, holdvilágnál...”

Ugyanő, e harmadik agglégény egy mára kiveszett madarász-mesterség fogását használja föl példázatként. „Két eladó lány, és mind a kettő mindig újkalapos, finnyogó orrú. Ütközben gondoltam rá, hogy nekem is ki van téve a lépvessző. Nem vagyok én csíz! Megállítottam a bérkocsit...” Dömötör Sándor néprajztudós *Őrség* című könyvében örökítette meg a lépvesszővel (enyvesvesszővel) való madárfogás mesteriségét. A rigászkodót. (Hősük persze nem akar lépre menni pont’ a párvalasztás alkalmával, nem akar enyvesvesszőre ragadni, kalitkába kerülni...) Gárdonyi Géza számára – aki a Vasvár megyei Sárváron tanított devecseri tartózkodása után – az állandósult szókapcsolat eredeti értelme még nem homályosult el, de nekünk már szükségünk van a nyugat-dunántúli etnográfus segítségére:

„Amikor a csalómadár hangjára megjöttek a fenyvesmadarak, rászálltak a kiarakott enyves vesszőkre. Ilyenkor a rigász kirohant kunyhójából, húzkodta le a madarakat a vesszőről és csapkodta gyorsan a földhöz, aztán felkapta őket, vitte a kunyhóba és ott letisztította. A madár tolla enyves lett, ezt kellett gyorsan lehúzni a madarak tolláról. A letisztított madarakat kalitkába dugták és hazavitték.” (Dömötör Sándor: *Őrség*. Bp. 1960. 32. p.)

Az ötödik agglegény pedig olyan festőien láttatta az égboltot, mintha a legnagyobb görög klasszikus költőknek lett volna utódja, vagy legalábbis mintha a legkiválóbb impresszionista tájbrázolóknak lenne előfutára. A hatodik agglegény elbeszélésében – bármennyire is Budapest a színhely – Gárdonyi devecseri boldogtalan szerelmére ismerünk. A diák naponta ontja verseit egy hamvas-kékszín ruhás lányhoz, akit sohse mert és nem is fog megszólítani. A tizenéves kamasz összes költeményét az édesapja fogja megtalálni és éppúgy tűzbe veti, mint ahogy tette ezt a Katicától visszakapott verseivel az író Gárdonyi. Az agglegények csupa értékemberek. Mikszáthi adomákként is lehet olvasnunk történeteiket, ám egyik sem a hóbortjáért, az átlagostól eltérő szokatlan magaviseletéért lesz hirtelen fontos számunkra, hanem attól, hogy happy end nélküli love storyjukban semmit nem találunk az önzésből, az élvezet- és az érdekemberek cselekedeteinek mozgó rugóiból, őszinték és odaadók, míg csak be nem következik a kiábrándulásuk, megcsalatozásuk az eszményben s az eszményi társban. Karácsonyesti vallomásaik inkább hasonlatosak a gyónáshoz, semmint az anekdotázáshoz.

Egészen új, szinte szakrális síkba emeli a szórakoztatást és a derút Gárdonyi mesélőkedve pályája végén. Eltávolodik a vaskos népies humortól, de távol tartja magát az orfeumok kabaré-világától is. Bizonyíték erre *Vallomás* című regénye. Hőse egy festőművész, Beszterczey Szilveszter, aki ugyanúgy beszédhibás, mint a *Hosszúhajú veszedelem* hőse, és még annyit sem tud mondani, ha megszólítja valaki. Ám ennek a Don Quijote-i antihősnek minden sikerül, mert értékember, művész és ügyefogyottságában is igen tiszta lélek. Mintha Dosztojevszkij valamelyik félkegyelmű szent emberének lelkülete öltött volna testet Balatonfüreden egy magyar népmesei hősben, a legyőzhetetlenben, aki a valóságban mesterségének szerelmese, a festészeté, ugyanakkor a valóságban „fajancsi”-nak tartják a vetélytársai, a gyermekek kinevetik, Szilva bácsinak keresztelik el. (Később felesége is majd csak Szilvának szólítja.)

Gárdonyi Géza, az egi remete, elindul még egyszer, akár Krúdy Gyula Szindbád hajóján, hogy bejárja a gyerekkor és az ifjúság tájait. (Még a regénybeli időt is úgy függeszti fel, mint fiatalabb, de korán öszülő nyírségi kortársa. A *Vallomás* című regény addig tart, amíg Ilka, Beszterczey felesége szóval tartja az író, míg annak egy modelt ülő lány miatt várákozni kell. Ez az alkalom, hogy a festővel szemben patakzóan bőbeszédű feleség elmesélhesse a régi füredi nyárvégen és őszelön történeteket, hogyan esett meg a férjszerzése. Hogyan történt, hogy a 21 éves Ilka (aki somogyi

származású) az ígéretesnek induló kapcsolatot (Forgácsal, a patikusjelölttel) lassan, de biztosan fölcseréli egy másik kötéssel, amely az éppen a 28 esztendőös „bajuszos apácánövendék”-hez fogja fűzni életre szólón. A regényben Ilka festi le előbb – még Szilveszter ecsetjénél is előbb – szavakkal a Balatont:

„Különös, ugye, hogy Füreden is történhetnek csodák? Azon a prózai helyen: az a sok nád, aztán az a világnak háttal fordult templom ott a tihanyi hegyen – nekem bizony nem tetszett, mikor először láttam. Mink somogyiak vagyunk: a somogyi parton nincs nád és onnan szép a Balaton. A szalai partról nézve csak mint valami nagy vízárdat.”

Perei Zoltán rajza

Beszterczey persze megtalálja Füred és Csupak között azt a nézőpontot, ahonnan a sárga szőlőlevelek felől gyönyörű a kék Balaton. Mappájába a Balaton parti rajzok, színes akvarellek közé kerül be Ilka portréja. (Emlékezetesen írja le Gárdonyi a hajútatót Siófokra, a köszén-füstöt eregető vízijárművet, a távolodó kenesei partokat, a matrózszolgát leteremtő kapitány ízes szavait: „Hogy a szelek vessenek a vízbe te muja! te boglári bivaly! te kétlábú pálinkakazán! A kutya glóriáját...” (Egészen egy profán litánia ez!) Nem maradhat ki a savanyúvíz sem a regényből (igaz, a mára kevésbé ismert szláv jelzővel látja el: „... mama leült kissé a csevice-kút közelében...”), ott csörgedezik Kisfaludy szobra és a rozsdásodó gesztenyelombok közelében. Beszterczey boldogsága nem ismer határokat, amikor a Kiserdő fenyvesei alatt már mindent elmond helyette Ilka, s néki már csak a kérdés megválaszolása marad. Az is csupán háromhangnyi, leírva hárombetűnyi: „Azt akarja mondani, ugye, hogy engem szeret?” „Azt.”

Van ebben a szerelmes helyzetkomikumban valami, ami emlékeztet Karamazov Iván és Aljosa nagy beszélgetésére. Annak drámai tetőpontján Aljosa bár nem mondja ki Isten nevét, de némán is tanúskodik arról, hogy van Valaki, aki mindent megbocsát, mert Ő bocsáthatja meg egyedül a jóvátehetetlent. Nem tudom, az idős Gárdonyinak a balatoni képek mellett lebeghetett-e szeme előtt még ez a jelenet is? Hiszen oly kedves olvasmánya volt az orosz regényíró. S mert igen-csak megszentelődik ez a szép szövetség a túlérzékeny művész férfi és az örök nő

között azzal, hogy Szilveszter a szavakon kívül minden nemes dologra képes, s gyönyörű, egész életet kíván párja mellett élni. Amely után természetesen a mi írónk is nagyon vágyhatott. Elmondhatjuk, hogy Gárdonyi ugyanazzal az emberi és írói tisztasággal hozta létre idős korában a remekműveit, mint ahogy Devecserben ama karácsonyi dalát komponálta. Szemhéja mögött egyformán kékellett a dunántúli égbolt és a Balaton.

Herczeg István grafikája